

Sven Winnell 050424:

Om hörsel och om att tala så det hörs.

Innehåll:

Sid

- 2 Inledning
- 2 Hörselskadades riksförbund (HRF).
- 10 Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU).
- 12 Vanligt att inte höra syrsorna, kvinnorna och barnen.
- 13 Radio och TV.
- 15 Möten med stor eller liten publik, föreningsmöten, informationsmöten, säljmöten, konferenser o d.

Inledning

Ungefär en miljon svenskar är, enligt Hörselskadades riksförbund (HRF), hörselskadade och har svårt att höra det andra säger. I privata samtal mellan människor kan den som hör dåligt be andra tala tydligare och högre. När man lyssnar på radio och TV måste man finna sig i det som bjuds. Samma sak gäller vanligen också på möten och sammankomster där det talas från podiet eller från publiken. De som talar i radio och TV och vid sammankomster är ofta inte på det klara med att de bör tala så att hörselskadade kan uppfatta det som sägs.

Enligt Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU), rapport 164:2003 är ca 1,9 miljoner svenskar över 18 år hörselskadade. Ca 0,3 miljoner av dem har hörapparat och då återstår ca 1,6 miljoner hörselskadade utan hörapparat i både låga och höga åldrar.

Hörselskadades riksförbund (HRF).

I DN den 9 april 2003 fanns följande artikel:

“Larmsiffror i ny årsrapport.

Orimlig utslagning av hörselskadade.”

“Nedsatt hörsel är ett av de vanligaste funktionshindren i Sverige. Över en miljon svenskar är hörselskadade i någon grad. Och de som hör dåligt blir allt fler, allt snabbare. Kurvan pekar brant uppåt, framför allt i generationerna under 65 år. I dag finns det 554 000 hörselskadade i yrkesverksam ålder, konstaterar Hörselskadades riksförbund (HRF) i sin årsrapport som presenteras i dag.

Det är alltså hög tid att överge den gamla myten om att dålig hörsel är en ålderskrämpa som kan bagatelliseras. I dagens Sverige är hörselnedsättning ett växande folkhälsoproblem som berör alla åldrar. Men allvaret i detta faktum tycks de flesta beslutsfattare blunda för, vilket leder till alarmerande ohälsosiffror bland landets hörselskadade.

Förtidspension är nu mer än dubbelt så vanligt bland hörselskadade (12 procent) som i hela befolkningen (5,4 procent), visar HRF:s årsrapport. Särskilt utsatta är kvinnorna. Var femte hörselskadad kvinna i yrkesverksam ålder har förtidspension.

Inget tyder på att denna negativa utveckling är på väg att vända. Tvärtom ökar andelen förtidspensionärer betydligt snabbare bland hörselskadade än i befolkningen i stort.

Dessa siffror visar att hörselskadade slås ut från arbetslivet i orimligt hög grad. Orimligt, eftersom hörselnedsättning i sig inte är skäl till vare sig förtidspension eller sjukskrivning.

Men ansträngningen att under lång tid jobba i bristfällig arbetsmiljö, utan att ha fått nödvändig rehabilitering, kan ge upphov till sekundära hälsoproblem av olika slag - till exempel stress, huvudvärk, spänningssmärta, extrem trötthet och, i förlängningen, utbrändhet. Detta kan i sin tur leda till förtidspension, även om hörselskador aldrig anges som direkt orsak i Riksförsäkringsverkets statistik.

Förtidspensioner till hörselskadade kostar samhället minst 5,2 miljarder kronor per år, enligt HRF:s beräkningar. Vi kan bara ana vad sjukskrivningarna kostar. För att inte tala om vilket högt pris många hörselskadade måste betala. Men flera av dessa ohälsomiljarder skulle staten enkelt kunna spara in. Framför allt genom att se till att landstingen tar sitt ansvar och lever upp till hälso- och sjukvårdslagen.

En målmedveten satsning på tidig hörselrehabilitering skulle leda till stora besparingar. Förtidspension är fem gånger dyrare än allsidig rehabilitering, inklusive hjälpmedel. Så varför lägga 100 000 kronor per person och år på en sista utväg, när knappt 20 000 kronor kan innebära ett bättre liv för den hörselskadade och lägre kostnader för samhället?

Svaret är att landstingen väljer att inte ta ansvar för att statens ohälsokostnader ökar. Svensk hörselvård är sedan flera år tillbaka kraftigt underdimensionerad och befinner sig därför i djup kris.

Detta har bland annat lett till orimliga väntetider på upp till tre år. Inte ett enda landsting lever upp till besöksgarantin, det vill säga hörselvård inom tre månader (mars 2003). För yrkesverksamma innebär detta att de kan bli tvungna att vänta i ett år eller mer på att få de hjälpmedel de behöver för att fungera sitt arbete. En del tvingas in i sjukskrivning medan de köar till hörselvården. Rehabilitering utöver utprovning av hörapparat tillhör undantagen.

Den växande ohälsokrisen bland hörselskadade beror naturligtvis också på förhållandena ute på arbetsplatserna. Att vara hörselskadad i dagens kommunikationsintensiva arbetsliv är på många sätt som att gå på slak lina. Många blir oerhört skickliga balanskonstnärer, bland annat genom att lägga ner mycket kraft på att dubbelkolla att de inte missar information. Men när varje dag blir en balansakt är det oundvikligt att en hel del till slut faller - och drabbas av ohälsa.

En ny Temoundersökning som HRF låtit göra visar att så många som 10-14 procent av landets hörselskadade arbetstagare så gott som alltid har svårt att höra arbetsorder på personalmöten, på personalutbildningar och i telefon - alltså i situationer som har mycket stor betydelse i de flesta yrken. Omkring hälften har någon grad av problem med att höra i dessa situationer.

Att som regeringen nu gör lägga ansvaret för den höga ohälsonotan på arbetsgivarna genom att öka deras andel av sjukskrivningskostnaderna vittnar om bristande krismedvetenhet. När det gäller hörselskadade räcker inte ens arbetsgivarnas mest ambitiösa arbetsmiljöåtgärder särskilt långt om vi inte först får tillgång till bra rehabilitering - utan att vänta i årtal.

Jan-Peter Strömgren

Förbundsordförande Hörselskadades riksförbund (HRF)

Hörselskadades riksförbund (HRF).

Från årsrapport 2004 (74 sidor, mest om hörselvård. Här återges förord och ett avsnitt om hörselskador i siffror):

“ HRF är Sveriges största intresseorganisation för hörselskadade, med cirka 35 000 medlemmar från norr till söder

HRF arbetar för att skapa ett bättre samhälle för landets en miljon hörselskadade. Det vill säga alla med hörselnedsättning, tinnitus, Menières sjukdom och ljudöverkänslighet samt vuxendöva. Vi arbetar också för att stödja föräldrar och andra anhöriga.

Vårt mål är ett samhälle där alla hörselskadade respekteras som individer och får stöd efter behov. Ett samhälle där alla hörselskadade kan vara fullt delaktiga på sina villkor.

Läs mer om HRF på www.hrf.se.”

“Mitt i samhället – och ändå utanför. Så lever de flesta av Sveriges hörselskadade.

Vi jobbar, som alla andra. Vi går i skolan, som alla andra. Vi umgås med familj och vänner, som alla andra. Vi är medborgare med rättigheter och skyldigheter, precis som alla andra svenskar.

Men vi hör inte som alla andra. Och just därför blir vi ofta utanför – i vanliga samtal, i utbildning, i arbetslivet och till och med när vi ser på tv.

Ofta är detta utanförskap onödigt. Det är en följd av otillräckligt stöd från samhället, inte minst när det gäller hörselvård. Men framför allt är det en följd av bristande kunskap om hörselskadades behov.

Det är därför Hörselskadades Riksförbund (HRF) har gjort denna årsrapport, “Mitt i och utanför”. Genom statistik och analyser av demografi, hörselvård samt uppväxt, utbildning och arbetsliv ger vi en tydlig bild av hörselskadades situation i Sverige.

Vi beskriver både behov och lösningar, både missförhållanden och möjligheter.”

HRF fyller ett tomrum med denna rapport. Vi har gjort egna undersökningar, sammanställt statistik från hörselvården i hela landet, tagit in uppgifter från myndigheter och skolor, utvärderat och dragit slutsatser.

Inte ens de ansvariga för hörselvården har en motsvarande nationell överblick, trots att detta är kunskap som måste finnas hos landets beslutsfattare om hörselskadade ska kunna få en bättre framtid, med delaktighet och livskvalitet i nivå med den övriga befolkningen.

Tyvär kan vi inte presentera en komplett bild, eftersom hörselvården inte dokumenterar sin habilitering och rehabilitering fullt ut. Detta vittnar i sin tur om den låga status detta livsviktiga stöd fortfarande har.

HRF:s årsrapport handlar om ett mycket utsatt område av vårt samhälle, där godtycket härjar oroväckande fritt. Så självklart ställer vi i HRFkrav på förändringar.

När vi ser att barn får en dålig start i livet, att var femte kvinna slås ut från arbetslivet, att äldre i stora delar av landet måste betala dyrt för hörselvård de har rätt till – ja, då måste vi säga ifrån.

Men hörselskadades sak är inte bara HRF:s sak. Våra frågor angår alla som vill ha ett rättvist samhälle. Ett samhälle där en miljon människor inte blir utanför på grund av sitt funktionshinder, utan kan vara fullt delaktiga – mitt i livet.”

Från avsnittet om hörselskadade i siffror:

“I dag finns det cirka en miljon hörselskadade i Sverige, i alla åldrar, i hela samhället, i alla delar av landet.

Begreppet hörselskadade är ett samlingsnamn på en heterogen grupp, med olika typer och grader av hörselskador. Ordet beskriver personer med *hörselnedsättning*, personer med *tinnitus* och *Menières sjukdom* samt *ljudöverkänsliga* och *vuxendöva*.

Tillsammans utgör dessa grupper av hörselskadade cirka en miljon människor, i alla åldrar, i hela vårt samhälle, i alla delar av landet.

Den absolut vanligaste typen av hörselskada är hörselnedsättning, som kan variera från lättare hörselproblem till dövhet. Inom denna grupp skiljer hrf mellan *barndomshörselskadade*, som lever med sin hörselnedsättning hela livet, och *vuxenhörselskadade*, som blivit hörselskadade i vuxen ålder och då genomgått en stor omställning.

Hörselnedsättning förekommer ofta i kombination med andra hörselskador, som tinnitus, Menières sjukdom och ljudöverkänslighet. Cirka 15 procent av befolkningen har tinnitus, varav cirka 100 000 har svåra problem. Uppskattningsvis 50 000 har Menières sjukdom, men det saknas statistik om hur många som har fått diagnosen ljudöverkänslighet.

Statistiska Centralbyrån (scb) har sedan 1975 genomfört undersökningar om levnadsnivåförhållanden i Sverige (ulf). En av de grupper scb har följt är personer med hörselnedsättning. scb:s definition av nedsatt hörsel är de som svarat nej på frågan: ”*Kan du utan svårighet höra vad som sägs i samtal mellan flera personer, med eller utan hörapparat?*”. Detta innebär att ulf-undersökningarna visar hur många som upplever hörselproblem. Därutöver finns det en grupp som inte själva upplever att de har nedsatt hörsel, även om omgivningen märker det.

I denna årsrapport – som till stor del bygger på underlag från scb – använder hrf ordet hörselskadade synonymt med personer med hörselnedsättning, för att förenkla begreppshantering.

B 1. Andel hörselskadade, 16–84 år

Andelen hörselskadade i Sverige fluktuerar, år från år. Enligt den senaste mätningen i scb:s levnadsnivåundersökning (2002) har 12,4 procent av befolkningen i åldern 16–84 år nedsatt hörsel.

Det innebär att 870 499 personer har svarat nej på scb:s fråga:

”Kan du utan svårighet höra vad som sägs i samtal mellan flera, med eller utan hörapparat?”

B 1.1 Antal hörselskadade, 0–110 år

Beräknat på hela befolkningen, 0–110 år, uppgår antalet med hörselnedsättning till ungefär en miljon, närmare bestämt 961 699 personer (scb/hrf 2002).

Det visar hrf:s beräkningar av antalet hörselskadade under 16 år samt över 84 år, framtagna genom en regressionsanalys baserad på scb-statistik. scb:s undersökningar omfattar endast åldrarna 16–84 år.

B 1.2 Tydlig trend – ökande andel hörselskadade

De senaste 20 årens statistik är tydlig: En allt större andel av Sveriges befolkning har nedsatt hörsel. Det är inte en jämn stigning, utan en fluktuerande kurva med både toppar och dalar, som bland annat beror på varierande befolkningsunderlag samt statistiska fel-marginaler.

Men genom en statistisk beräkning av andelen hörselskadade i fyraårsintervall, får vi en tydlig trendkurva. Den visar att andelen hörselskadade växer – och växer relativt snabbt. Enligt denna kurva uppgår nu andelen hörselskadade till cirka 13 procent.

Det mesta tyder på att denna utveckling kommer att fortsätta.

B 2. Flest hörselskadade under 65 år

De flesta hörselskadade, cirka 58 procent, är under 65 år – det vill säga i yrkesverksam ålder (scb 2002). Detta innebär att över 500 000 personer i åldern 16–64 år har nedsatt hörsel.

Bland äldre, i åldern 65–84 år, uppgår 42 procent (366 000) att de har svårt att höra. Att hörselnedsättning bara är ett ålderstecken är alltså en myt – utbredd och tyvärr seglivad.

B 2.1 Antal hörselskadade i olika åldersintervall

Antalet hörselskadade varierar kraftigt mellan olika åldersintervall. Fördelningen är inte heller konstant från år till år, vilket delvis beror på att det föds olika många barn från generation till generation.

Vi kan emellertid konstatera att det har skett en kraftig ökning av antalet yngre hörselskadade, 16–24 år. Denna grupp har ökat från 25 000 till nästan 30 000 personer på bara ett år.

I åldern 16–44 år finns det ungefär 200 000 hörselskadade i Sverige. En stor andel av befolkningen har alltså nedsatt hörsel under den period i livet som är som mest intensiv när det gäller studier, arbetsliv, familjebildning med mera.

Hörselnedsättning är mycket vanligt bland 55–64-åringar; inom denna grupp uppgår 173 492 personer att de har svårigheter att höra. Hela 35,4 procent är förtidspensionerade på hel- och deltid.

Äldre hörselskadade, 65–84 år, uppgår till ungefär 370 000 personer. Befolkningsprognoser tyder på att denna grupp kan komma att växa.

Andel hörselskadade

Åldersgrupp	Antal hsk	(procent)
16-24	29 989	3,2
25-34	54 297	4,6
35-44	115 117	9,2
45-54	131 440	11,0
55-64	173 492	15,5
65-74	188 956	25,5
75-84	177 208	30,4
Summa	870 499	12,4

B 2.2 ”Yngre äldre” – ökade krav för ett aktivt liv

Mer än hälften av alla hörselskadade pensionärer är så kallade ”yngre äldre” mellan 65 och 74 år. Detta är en grupp med relativt

god hälsa, som både kan och vill leva ett mycket aktivt liv. Men det förutsätter givetvis att deras kommunikation fungerar utan problem.

Pensionärerna är sedan länge den grupp som är mest benägna att uppsöka hörselvården för att få hjälp att hantera sin hörselnedsättning. Ändå har personer över 65 år oftast låg prioritet hos landstingen, jämfört med övriga åldersgrupper

I takt med att antalet aktiva pensionärer växer lär pressen på hörselvården och övriga samhället öka, om inte äldre hörselskadade får de hjälpmedel och den tillgänglighet de behöver.

B 3. Hörselskador ökar bland kvinnor, 25–44 år

Nedsatt hörsel är betydligt vanligare bland män än bland kvinnor. Så har det varit så länge som gjorts sina undersökningar.

Bland männen är andelen hörselskadade 14,1 procent – knappt 500 000 personer. Bland landets kvinnor är andelen 10,7 procent – cirka 380 000. Det innebär att 56 procent av alla hörselskadade är män och 44 procent är kvinnor (scb 2002).

Men under den senaste tioårsperioden har det skett en markant förändring när det gäller fördelningen. Medan förekomsten av hörselskador varit nära nog konstant bland männen har det skett en kraftig ökning bland kvinnorna, särskilt bland yrkesverksamma kvinnor. Bland kvinnor i åldern 25–44 år ökade andelen hörselskadade med mer än 3 procentenheter, från 3,8 till 6,9 procent, under åren 1992–2002.

Vad detta beror på är mycket oklart. Möjligen kan det vara så att dagens kvinnor i allt högre grad utsätts för hörselskadligt buller, både i arbetslivet och på fritiden .

ORSAKERNA till hörselskador är flera. De kan oftast delas in i tre grupper:

- Genetiska faktorer – det vill säga ärftliga anlag för hörsel-

nedsättning samt ärftlig känslighet för buller.

- Miljöfaktorer – det vill säga bullriga, hörselskadliga ljudmiljöer, både i arbetslivet och på fritiden.
- Åldersfaktorer – det vill säga hörselförändringar som har samband med åldrande (presbyacosis).

EN AV SJUMÄN har nedsatt hörsel, men bara en av tio kvinnor. Ingen vet riktigt varför hörselskador är vanligare bland män än bland kvinnor. Män utsätts för hörselskadligt buller i arbetslivet, militärtjänsten med mera i högre grad än kvinnor, dessutom föds det något fler hörselskadade pojkar än flickor. Men det är antagligen inte hela förklaringen.

B 4. Flest hörselskadade i Norrlandslän

Antalet och andelen hörselskadade varierar kraftigt från län till län. I Stockholms län är 10 procent av invånarna hörselskadade. I Norrbotten är andelen nästan dubbelt så stor.

Dessa markanta skillnader mellan olika geografiska områden är ingenting nytt. Sedan lång tid tillbaka är andelen hörselskadade högst i län som dominerats av traditionella näringar med bullriga arbetsmiljöer – till exempel gruv- och stålindustri, samt jord- och skogsbruk. Här utmärker sig särskilt Norrlandslänet.

Även ålderssammansättningen i befolkningen i de olika länen spelar givetvis in.

Men även om bullret i storstadsregionerna inte ger upphov till hörselskador i någon större utsträckning, så är det ett stort problem för hörselskadade som lever i dessa delar av landet.

Dålig ljudmiljö leder ofta till att hörselskadade stängs ute, eftersom de får svårt att ta emot information och samtala med andra.

Sådant buller, som stör samtal och koncentration, kallas *kommunikationsstörande buller*. Det skapar praktiska problem, men kan även ge upphov till stress och, i förlängningen, hälsoproblem.

Antal hörselskadade 16–84 år per län (genomsnitt 1998–2002)

Källa: SCB

Andel hörselskadade

Län	Antal hsk	(procent)
STOCKHOLM	138 200	10,0
UPPSALA	26 910	11,7
SÖRMLAND	33 150	17,0
ÖSTERGÖTLAND	40 893	12,0
JÖNKÖPING	32 250	12,9
KRONOBERG	13 720	9,8
KALMAR	24 820	14,6
GOTLAND	7 636	16,6
BLEKINGE	9 612	8,9
SKÅNE	105 156	12,7
HALLAND	27 450	12,2
VÄSTRA GÖTALAND	144 399	12,7
VÄRMLAND	29 885	13,9
ÖREBRO	22 236	10,2
VÄSTMANLAND	23 994	12,9
DALARNA	19 135	8,9
GÄVLEBORG	28 905	12,3
VÄSTERNORRLAND	28 459	14,9
JÄMTLAND	18 648	16,8
VÄSTERBOTTEN	40 492	19,1
NORRBOTTEN	35 136	18,3

Hörselskadade över 84 år, som inte är medräknade i ovanstående tabell, beräknas utgöra knappt 66 000 personer.

SAMMANFATTNING:

Andelen hörselskadade i Sverige växer, och växer relativt snabbt. Under de senaste 20 åren har vi sett en tydlig, stigande trend – och denna utveckling ser ut att fortsätta.

Ungefär 12,4 procent av befolkningen i åldern 16–84 år har nedsatt hörsel, enligt den senaste mätningen inom scb:s levnadsnivåundersökningar (2002). Men trendkurvan, beräknad på fyraårsintervall, visar att andelen hörselskadade ligger på cirka 13 procent. Det motsvarar var nionde invånare.

Beräknat på hela befolkningen, 0–110 år, uppgår antalet med hörselnedsättning till närmare en miljon (scb/hrf 2002).

Ungefär 58 procent av alla hörselskadade (16–84 år) är i yrkesverksam ålder, under 65 år (scb 2002). Mer än hälften av alla hörselskadade pensionärer är så kallade ”yngre äldre” mellan 65 och 74 år.

Nedsatt hörsel är betydligt vanligare bland män (14,1 procent) än bland kvinnor (10,7 procent). Men under den senaste tioårsperioden har andelen hörselskadade kvinnor, speciellt i åldern 25–44 år, ökat kraftigt, medan männen hållt sig på ungefär samma nivå.

Andelen hörselskadade är störst i Norrlandslänen och i andra län som är präglade av tung industri, lantbruk och liknande bullriga arbetsmiljöer.”

I HFR:s rapport nämns en rapport från Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU) med värre siffror:

“CIRKA 1,9 MILJONER svenskar över 17 år har nedsatt hörsel, enligt Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU). Siffran är baserad på kartläggningar från flera olika, jämförbara länder. SBU beräknar att ungefär 1,3 miljoner har lätt hörselnedsättning, medan 495 000 har måttlig nedsättning och 120 000 har svår eller mycket svår hörselnedsättning. Ungefär 560 000 behöver hörapparat, enligt SBU. (Källa: SBU nr 164: 2003)”

Innehåll i HRFs årsrapport 2004.

A. Tre vinnande krav 6

*Avskaffa alla särskilda hörselvårdsavgifter. De strider mot hörselskadades lagstadgade rätt till kostnadsfria hjälpmedel och innebär att hörselskadade diskrimineras jämfört med andra grupper av funktionshindrade.

*Ge hörselskadade en rehabilitering värd namnet, där hela människan går stärkt ur processen. Då kommer ohälsa och förtidspension att bli betydligt mindre vanligt bland Sveriges hörselskadade, inte minst bland kvinnorna. Och det lönar sig.

*Erbjud allmän hörselscreening av alla nyfödda. Det ger förutsättningar för en bra start i livet, med tidig rehabilitering och stöd till hörselskadade barn och deras familjer, under hela uppväxten.

B. Sveriges hörselskadade i siffror 15

B 1. Andel hörselskadade, 16–84 år. 16

B 1.1 Antal hörselskadade, 0–110 år 16

B 1.2 Tydlig trend – ökande andel hörselskadade. 17

B 2. Flest hörselskadade under 65 år 17

B 2.1 Antal hörselskadade i olika åldersintervall 17

B 2.2 ”Yngre äldre” – ökade krav för ett aktivt liv 18

B 3. Hörselskador ökar bland kvinnor, 25–44 år 19

B 4. Flest hörselskadade i Norrlandslän 20

C. Svensk hörselvård 2003 23

C 1. Tidig audiologisk rehabilitering. 24

C 1.1 Ovanligt med rehabilitering utöver hörapparat. 24

C 1.2 Audiologisk rehabilitering är lönsamt, visar ny studie . . .26

C 2. Den viktiga hörapparaten 28

C 2.1 Cirka 326 000 hörapparatbärare 28

C 2.2 Nästan 60 procent borde ha hörapparat 29

C 2.3 Kraftig ökning av antalet utprovade hörapparater 30

C 2.4 Över 40 procent får dubbla hörapparater. 31

C 2.5 Starkt stöd för nyttan med två hörapparater. 31

C 2.6 Ny studie: De som har två hörapparater använder båda. . .32

C 2.7 Två hörapparater ger bättre hörsel 33

C 3. Avgiftsanarki på hörselområdet. 35

C 3.1 Godtyckliga avgiftsbeslut under 2003 36

C 4. Öppna väntetiderna minskar – men allt vanligare med ”inre kö” 38

D. Uppväxt och utbildning 43

D 1. Färre hörselskadade barn, enligt hörselvården. 44

D 1.1 Oklarhet om orsaker till minskat barnantal. 44

D 1.2 Viktigt att hörselskador upptäcks tidigt 45

D 2. Audiologisk rehabilitering 46

D 2.1 HRFs rehabiliteringsmodell. 47

D 2.2 Tidig utprovning av hörapparat och CI 49

D 2.3 Teckenspråk ger hörselskadade ökad valfrihet 50

D 3. Splittrat och oklart ansvar för barnen 51

D 4. Viktigt att välja rätt skolform 52

D 4.1 Olika skolformer för hörselskadade elever. 53

D 4.2 Bristfällig skolsituation för de flesta 55

D 5. Fler hörselskadade vid högskolan – men ändå alltför få. . .56

E. Arbetsliv och ohälsa 59

E 1. Över en halv miljon i yrkesverksam ålder 60

E 1.1 Allt fler hörselskadade kvinnor under 65 år 60

E 1.2 Hörselskador vanligast bland jordbrukare och arbetare . .62

E 2. Fortsatt ökning av dålig allmänhälsa. 63

E 3. Förtidspension mer än dubbelt så vanligt bland hörselskadade 64

E 3.1 En av fem kvinnor har förtidspension 65

E 4. Tidig rehabilitering – mindre ohälsa 67

E 4.1 Rehabilitering billigare än förtidspension 67

E 4.2 Allsidig rehabilitering – en bristvara. 69

E 5. Bristfällig arbetsmiljö – en hälsorisk. 69

E 5.1 Cirka 10-14 procent hör inte på jobbet 70

Källhänvisningar 72

Slutet av april 2005: Från HRFs årsrapport 2005 “Sanning och konsekvens – om hörselskadades situation i Sverige”.

Sammanfattningen om Sveriges hörselskadade i siffror.

“Hörselskador blir allt vanligare, inte minst bland yrkesverksamma i åldern 25–64 år (scb/hrf 2003). Statistiken visar att hörselnedsättning är ett växande folkhälsoproblem.

I dag har ungefär 13,2 procent av befolkningen i åldern 16–84 år nedsatt hörsel, enligt scb:s senaste levnadsnivåundersökning. Beräknat på hela befolkningen, 0–110 år, uppgår antalet med hörselnedsättning till över en miljon människor.

Under de senaste 20 åren har det skett en markant ökning av andelen hörselskadade i åldern 25–64 år. Den största ökningen har skett i intervallet 35–44 år. I dag är ungefär 60 procent av alla hörselskadade i yrkesverksam ålder.

Hörselskadorna ökar mest bland kvinnor, även om nedsatt hörsel fortfarande är vanligare bland män (14,7 procent) än bland kvinnor (11,8 procent). Särskilt dramatisk är ökningen bland yrkesverksamma i åldern 20–54 år, där andelen hörselskadade kvinnor har fördubblats på bara 20 år. Därmed är hörselskador nu för första gången vanligare bland kvinnor än män i åldern 20–54 år.

Andelen hörselskadade i olika landsting varierar från 9,5 till 19,3 procent. I län präglade av tung industri, lantbruk och andra bullriga arbetsmiljöer är hörselskador vanligast. Men andelen hörapparatbärare står sällan i proportion till andelen hörselskadade i de olika länen, vilket vittnar om stora brister när det gäller tillgång till hörselvård.”

Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU).

Från kapitel 10 i rapport nr 164:2003 :

“I den vuxna svenska befolkningen beräknas 120 000 personer ha svår eller mycket svår hörselnedsättning. Närmare en halv miljon har måttlig hörselnedsättning och 1,3 miljoner personer har lätt hörselnedsättning. I åldersgruppen 80 år och däröver har nästan alla någon grad av hörselnedsättning.”

“Enligt beräkning finns det i Sverige drygt 560 000 vuxna som har behov av hörapparat. Det finns inga undersökningar som visar hur många av dessa som har hörapparat. Enligt Statistiska centralbyråns ULF-undersökningar avseende åren 1996–1999 rapporterade 213 000 personer i åldrarna 18–84 år att de hade hörapparat. Om man extrapolerar dessa uppgifter till att även omfatta åldrarna 85 år och däröver blir resultatet att **sammanlagt 270 000 personer har hörapparat.**

I bästa fall – om samtliga 270 000 personer ingår bland de 560 000 vuxna som har behov av hörapparat – har således mindre än hälften av dem som skulle kunna ha nytta av hörapparat, tillgång till en sådan. Undersökningar som gjorts i andra länder visar att andelen som har hörapparat varierar kraftigt. Resultaten är inte direkt jämförbara eftersom t ex hörselnedsättning och behov av hörapparat definierats på olika sätt och undersökningarna har riktat sig mot olika åldersgrupper. **Andelen personer med hörselnedsättning som inte har hörapparat har i flera fall visats kunna uppgå till hälften eller mer”**

Enligt tabell 10.2 är ca 1,9 miljoner svenskar över 18 år hörselskadade. Ca 0,3 miljoner av dem har hörapparat och då återstår ca 1,6 miljoner hörselskadade utan hörapparat i både låga och höga åldrar.

Tabell 10.1 Andel (procent) med svår (≥ 65 dB HL), måttlig (40–64 dB HL) respektive lätt (20–39 dB HL) hörselnedsättning (M4*) i åldrarna 18–80 år i Storbritannien enligt Davis [38] och i åldrarna över 80 år i Sverige enligt Jönsson [78].

Ålder	Andel med hörselnedsättning enligt M4 (procent)			
	≥ 65 dB HL	40–64 dB HL	20–39 dB HL	Summa
18–30	0,0	0,2	2,4	2,6
31–40	0,7	0,4	4,5	5,6
41–50	0,3	2,0	11,2	13,5
51–60	0,9	4,7	23,2	28,8
61–70	2,3	8,4	40,1	50,8
71–80	4,0	25,7	44,3	74,0
≥ 81	13,0	40,9	39,8	93,7
Alla 18 år och däröver	1,6	6,8	18,3	26,8

* Se Appendix 4.

Tabell 10.2 Beräknat antal personer med svår, måttlig och lätt hörselnedsättning i den vuxna befolkningen enligt tonaudiometri (tusental).

Ålder.	Antal med hörselnedsättning (M4) i befolkningen (1 000 -tal)				
	Antal personer i den svenska befolkningen 31/12år 2001	≥ 65 dB HL	40–64 dB HL	20–39 dB HL	Summa
18–30	1 421	0	3	34	37
31–40	1 264	9	5	57	71
41–50	1 168	4	23	131	158
51–60	1 228	11	58	285	354
61–70	812	19	68	326	413
71–80	677	27	174	300	501
≥ 81	401	52	164	160	376
Alla 18 år och däröver	6 971	122	495	1 293	1 910

Från SBU 164:2003 kapitel 2. Nedsatt hörsel – orsaker och konsekvenser

“Orsaker till nedsatt hörsel

Hörselorganet brukar vanligen indelas efter sina anatomiska delar: den ljudöverförande delen (ytteröra, yttre hörselgång, trumhinna och mellanörat med de tre hörselbenen), inneröra (snäcka, ”cochlea”, och nervtrådarna från denna till hjärnstammen) och centrala hörsel-funktioner i hjärnstammen och hjärnan. Skador på hörselorganet kan ge upphov till olika former av störningar, främst hörselnedsättning, tinnitus (ringningar eller susningar som inte har sin grund i yttre ljud) och/eller överkänslighet för ljud, hyperakusis. Tinnitus innebär att den drabbade hör ljudsensationer som inte uppkommer av yttre ljudstimulering. Tinnitusljuden är mycket olika och kan variera från svaga, icke störande ljud till ljud som kan uppfattas som infernaliskt störande och t o m rent invalidiserande. Tinnitus förekommer ofta tillsammans med hörselnedsättning, i regel av sensorineural typ, men kan också ses hos individer som har normal hörsel. Hyperakusis innebär att relativt starka, men för normalhörande fullt uthärdliga ljud, upplevs plågsamt starka av den drabbade.

Hörselnedsättning kan ha sin grund i skador i olika delar av hörselorganet. Skador i örats ljudöverförande del kallas för ledningsfel (konduktiv hörselnedsättning) och innebär att ljuden dämpas på vägen in till innerörat. Några vanliga orsaker till ledningsfel är kroniska öroninflammationer (otit) och förändringar som leder till fixation av stigbygeln (otoscleros). Vid ett ledningsfel är hörselsinnetts ”kvalitet” inte försämrade, men ljuden hörs svagare pga dämpningen. Om ljudsignalerna förstärks, t ex av en hörapparat så förmedlas signalerna ofta korrekt till innerörat. Patienter med ledningsfel har därför ofta stor nytta av hörapparatförstärkning.

Den vanligaste formen av hörselnedsättning kallas sensorineural, och beror på skador i snäckan och nervtrådarna som går från snäckan till hjärnstammen. Skador i innerörat (cochleär hörselnedsättning) kan vara medfödda och har då oftast en genetisk bakgrund. Skador på innerörat kan också ha

orsakats av sjukdomar, t ex vissa infektionssjukdomar. Vanligast är dock de försämringar som uppstår som följd av det naturliga åldrandet (presbyakusis) och som följd av buller. En speciell form är Menieres sjukdom, som också leder till yrselattacker och tinnitus. Skador som drabbar hörselnerven (retrocochleär hörselnedsättning) är sällsynta, och har huvudsakligen intresse ur audiologisk diagnostisk synvinkel, eftersom skadan oftast är ensidig. Skador som drabbar cochlean kan inte botas på kirurgisk väg, utan de åtgärder som används finns inom området rehabilitering/habilitering.

Sensorineural hörselnedsättning medför både kvantitativa och kvalitativa effekter på hörförmågan. De kvantitativa förlusterna innebär att många ljud inte alls uppfattas. Särskilt gäller detta konsonanter i diskanten. De kvalitativa förlusterna innebär att hörbara ljud återges i förvrängd form. ”Jag hör att man talar men jag uppfattar inte vad som sägs” är en typisk illustration av detta. Ljudets styrka är då tillräcklig men tydligheten är försämrade beroende på att örat har försämrade dynamik (intensitetsomfång) och försämrade förmåga att särskilja olika ljud.

Konsekvenser av nedsatt hörsel

Hörseln är det sinnessystem som är viktigast för kommunikationen mellan människor.....Hörselnedsättning medför svårigheter att uppfatta vad andra människor säger, särskilt när flera personer talar samtidigt, när trafikbuller stör, eller i rum med mycket efterklang och besvärande ekon. Följden blir att den drabbade tvingas koncentrera sig väsentligt mer än den normalhörande, vilket är tröttsamt.....

Det vanligaste förloppet är en långsam försämring som startar i vuxenålder.....Växande svårigheter att uppfatta vad andra säger...kan leda till att man drar sig undan från olika sociala sammanhang, tackar nej till fester, upphör att besöka teater, bio, kyrka, gå på föredrag och liknande. Flera undersökningar tyder på att hörselnedsättning kan leda till försämrade livskvalitet kopplade till isolering, minskad social aktivitet, känsla av utanförskap och därav ökande förekomst av depressionssymtom”

DN 050329 sid 26:

“Över en miljon svenskar har nedsatt hörsel men bara 30 procent (331 000) har hörapparat. Dubbelt så många skulle ha nytta av hörapparat enligt en bedömning från SBU, Statens beredning för medicinskutvärdering. Men kostnaderna skiljer kraftigt mellan olika lndsting.

Kan du utan svårigheter höra vad som sägs i samtal mellan flera personer - med eller utan hörapparat? Du är inte ensam om du svarar nej på den frågan som SCB ställer i sina årligt återkommande undersökningar om levnadsnivåförhållanden i Sverige (ULF).

ÖVER EN MILJON människor har någon form av hörselskada enligt HRF, Hörselskadades riksförbund som analyserat SCB:s statistik. Av denna miljon är 60 procent i yrkesverksam ålder, mellan 16 och 64 år. I gruppen ökar skadorna mer bland kvinnor än bland män.

-Det är oroande att tecken tyder på att hörselnedsättningarna för kvinnor i yrkesverksam ålder ökar, säger Ulf Rosenhall, professor vid hörselkliniken på Karolinska institutet. Eftersom det inte finns någon förklaring till detta är det en grupp vi just nu tittar närmare på.

TOTALT ÄR NEDSATT hörsel vanligare bland män (14,1 procent) än bland kvinnor (10,7 procent). I Norrlandslänen och i län med tung industri, lantbruk och bullriga arbetsmiljöer är andelen hörselskadade störst.

Landstingen är skyldiga att erbjuda alla med nedsatt hörsel rehabilitering och hjälpmedel, enligt Hälso- och sjukvårdslagen (HSL paragraf 3 b) . Men avgifterna mellan landstingen skiljer sig kraftigt. Endast i sju av landets 21 landsting är hörapparater helt fria. I åtta landsting finns ett kostnadstak som innebär att den enskilda kan få betala en stor del av kostnaden för hörapparaten ur egen ficka - ibland så mycket som 10 000 kronor. I tio landsting, däribland Stockholm, har man en utprovningsavgift som ligger mellan 300 och 800 kronor. Sörmland har en egen modell med årsavgifter för personer med hörapparat.

UTÖVER AVGIFTERNA har de flesta landsting också en besöksavgift. Även denna varierar från landsting till landsting - från 80 kr för första besöket (till exempel Jönköping) till 150 kronor per besök (till exempel Gotland).....”

Vanligt att inte höra syrsorna, kvinnorna och barnen.

Hörselskador kan vara av många olika slag. En typ av skada som ingen lär undgå är den försämring av hörseln som kommer med åren, redan i 40-årsåldern. De kvantitativa förlusterna innebär att många ljud inte alls uppfattas. Särskilt gäller detta konsonanter i diskanten. Det blir svårt att höra de ljusa tonerna: kvinnliga röster och barnröster.

Svensk uppslagsbok skriver under “Hörsel” att höjden av en ton betingas av dess svängningstal, men att icke alla toner kan uppfattas av vårt öra. “Den nedre gränsen är i regel belägen vid omkring 32, någon gång ned till 16 svängningar, den övre vid omkring 20 000 svängningar i sek. **Med tilltagande ålder avtar förmågan att uppfatta höga toner; vid 40-årsåldern ligger gränsen uppåt vid 15 000, vid 50-årsålder vid ca 13 000 svängningar i sek.** Känsligast är vårt öra för toner på några 1000-tal svängningar i sek.”

Nationalencyklopedin på Internet: “Hörområdet vid normal hörsel sträcker sig från ca 20 Hz till 15000 à 20000 Hz. Området 300 - 3000 Hz är viktigast för talkommunikation. Hörselorganets känslighet för ljud är störst inom frekvensområdet 200-15 000 Hz. Inom detta frekvensområde upplevs ljud som starka jämfört med ljud av lägre respektive högre frekvens vid samma ljudtrycksnivå. Ljud under 20 Hz kallas infraljud och ljud över 20 000 Hz ultraljud.

Hörseltröskel vid olika frekvenser

Frekvens (Hz)	Tröskel (dB)
32	60
63	40
125	20
250	10
500	6
1 000	3
2 000	0
4 000	-2
8 000	15
16 000	25”

Radio och TV.

Från SÄNDNINGSTILLSTÅND FÖR SVERIGES TELEVISION AB. Kulturdepartementet 2001-12-20

“... ”

Tillståndet träder i kraft den 1 januari 2002 och gäller till och med den 31 december 2005. ....

14 §

SVT skall beakta funktionshinderade behov. Program skall även produceras för speciella målgrupper. SVT:s insatser för att göra programmen tillgängliga för funktionshinderade skall öka under tillståndsperioden jämfört med år 2001. Minst 50 procent av sändningstiden för förstagångssändningar med svenskt ursprung bör vara textad vid utgången av tillståndsperioden.....”

Från SÄNDNINGSTILLSTÅND FÖR SVERIGES RADIO AB Kulturdepartementet 2001-12-20.

“..... ”

10 § ....

Programmen skall utformas så att de genom tillgänglighet och mångsidighet tillgodoser skiftande förutsättningar och intressen hos landets befolkning.....

11 §

SR har ett särskilt ansvar för det svenska språket och dess ställning i samhället.....Språkvårdsfrågor skall beaktas i programverksamheten

.....

16 §

SR skall beakta funktionshinderade behov....SR:s insatser för att göra programmen tillgängliga för funktionshinderade skall öka under tillståndsperioden jämfört med år 2001. God hörbarhet i sändningarna skall eftersträvas.....

20 §

SR skall till Granskningsnämnden för radio och TV lämna uppgifter som är nödvändiga för nämndens bedömning om sända program stämmer överens med de villkor som gäller för bolaget.....”

SVT-ombudsman Claes Elfsberg, Från Internet 050409.

“Det blev ett oerhört gensvar när jag bjöd in programdirektören Leif Jakobsson till morgonsoffan för att diskutera hörbarheten i vissa av SVT:s program. Utgångspunkten var att många skrivit och ringt till mig med ungefär samma budskap: det är nästintill omöjligt att höra vad som sägs i programmen när tal mixas med musik eller konstiga effektljud.

Och när samtalet i Gomorron Sverige var över fylldes min mailbox rekordsnabbt. ‘Jag har varit styrman på världshaven, varit dykare, maskinist i fartyg, vandrat i Indien, hotats med gevär etc. Jag har alltså upplevt en del av verkligheten, men jag har aldrig hört en orkester spela i bakgrunden under dessa händelser’ berättar en tittare som inte gillar vare sig musiken eller de besked Leif Jakobsson gav.

Programdirektören ville inte lova någon omedelbar förändring, men sa åtminstone att han ska prata med programmakarna om problemet.

‘Finns SVT till för tittarnas skull eller för programmakarnas skull?’ undrar en tittare. Och en annan skriver: ‘Leif Jakobsson utgår ifrån att det är tittarna som det är fel på, fel möblerat, man sitter fel, för kalt i rummet etc. En lösning han hade var att låta texta programmen. Ynkligt, skall normalhörande TV-tittare behöva ha textade svenska program p g a störande, obefogad bakgrundsmusik?’

Erkännande kom också: ‘..jämfört med många andra kanaler är ni föredömligt bra på att texta både nyhetssändningar och program.’

Rätt skarpa reaktioner, alltså. Och jag har förstått att detta är ett problem som många tittare tycker har tilltagit och som många också har klagat på länge utan att uppleva att SVT tagit kritiken på allvar.

Förutom tittarreaktionerna är det faktiskt också flera SVT-medarbetare som hört av sig för att berätta om orsaker till dålig hörbarhet. Jag har fått lära mig en hel del om ljudbearbetning och om fel som till exempel den nya digitala bearbetningstekniken kan ge upphov till om man inte passar sig.

Än har ni nog inte hört det sista om bakgrundsmusik och annat. Jag tror jag återkommer till ämnet redan nästa gång i Gomorron Sverige.”

SVT, SR och de med nedsatt hörsel.

Musik och ljudeffekter.

Det är ett gammalt problem, under decennier, det där med att radio och TV lägger in musik och ljudeffekter i talprogram. Dels blir det svårigheter med att höra talet när musik och ljudeffekter ligger i bakgrunden, dels blir det problem när musik o d plötsligt läggs in, och ofta läggs in med högre styrka än talet. Den med nedsatt hörsel och utan hörapparater måste dra på ljudet för att höra talet. När musiken plötsligt kommer blir det för högt och för att grannarna inte ska klaga måste ljudet dras ner. När musiken sedan upphör måste ljudet dras på. Alla har inte fjärrkontroll av ljudet och det kan bli en hel del springande fram och tillbaka som är obekvämt och kanske omöjligt för somliga. Det är svårt att förstå varför de på radion och TV ska vara så hänsynslösa mot grannarna. Det finns 1,6 miljoner svenskar över 18 år som har dessa problem.

Talförmågan i radio och TV.

De som talar i radio och TV har olika förmåga att tala så det hörs. Det finns sådan som nästan aldrig hörs (inga namn) och sådan som alltid hörs. Den vanligaste programpresentatören i radio hörs bra och likaså Kjell Albin Abrahamsson från vilket håll i världen han än talar.

De som talar i radio och TV är dels tillfällighetspratere och dels sådana som pratar ofta eller nästan varje dag. Att tillfällighetspratere talar slarvigt och svårhörbart måste man kanske stå ut med, men de som pratar ofta borde få någon utbildning i konsten att tala så det hörs. Sådan utbildning finns tydligen inte eftersom det finns så många som talar svårhörbart.

Åtminstone sedan början av november 2004 går programmet "Kropp och själ" i P1 på förmiddagarna kl 10 på tisdagarna och går i repris på natten efter och på söndagar kl 12. Det är ett intressant program som tyvärr leds av en kvinnlig programledare som inte kan tala tillräckligt hörbart. Hon har vanligen en bisittare som vanligen hörs, men inte alltid, och tar emot telefonsamtal från frågare som

vanligen hörs bra trots att telefonöverföringar ofta kan vara problematiska. Av programledarens meningar kan man höra början, men slutet på meningarna blir vanligen bara ett muttrande. Radions språkvårdare fick ett påpekande om det i början av november 2004, men det har inte blivit bättre. Programmet strider mot radions sändningstillstånd med krav om god hörbarhet och borde kontrolleras av Granskningsnämnden.

Med samma radiomottagare och samma inställning kan man tre timmar senare kl 1320 på tisdagarna lyssna på P1-programmet "Språket", där den kvinnliga programledaren och språkprofessorn Andersson talar förebildligt tydligt och hörbart.

Ett vanligt fel är att det pratas för fort, det gäller både män och kvinnor men isynnerhet kvinnor.

Ett annat fel är att ljudstyrkan sänks för mycket i slutet på meningarna. Det är kanske vanligt i svenskan att rösten går ner i styrka i slutet av meningarna, och det kan gå för sig i vanliga samtal mellan personer som hör bra, men i radio och TV är hörbarheten viktig och man måste höra slutet på meningarna även om det inte följer privat samtalsbruk. En del programledare som tydligen lärt sig tala hörbart visar att det går att tala ledig svenska även om man talar så det hörs på slutet. Om man har nedsatt hörsel behöver man ha hela orden.

Kvinnor är ofta benägna att tala mycket fort. De vanligen ljusa stämmorna gör det kanske möjligt att tala fort, men det verkar vara så att fortpratarna inte uttalar alla ord, förmodligen ofta bara en del av orden. I programmet IT kl 1210 i P1 den 3 nov 04 fanns en intervju med en teknisk attaché för Japan Attachén var en kvinnlig fortpratere och ett försök att räkna ut hur många ord hon sa i sekunden ledde till 5, kanske 10. Långa ord var nog inte med helt. När man inte hör hela orden, eller om de överhuvudtaget inte är hela, behövs tid för att gissa, och innan man gissat färdigt har talaren gått vidare till andra saker.

Ett vanligt fel är också att konsonanterna inte uttalas tydligt och att det bara blir en rad obestämbara vokalljud. Barn har för det mesta ljusa röster som inte kan uppfattas väl av hörselnedsatta. Ungdomar är ofta dåliga på konsonanter.

Råd till dem som ska tala i radio och TV:

1. Tala inte för fort.
2. Gå inte ned i röststyrka för mycket i slutet av meningarna.
3. Uttala alla orden tydligt, isynnerhet på slutet av meningarna.
4. Uttala konsonanterna tydligt. Svälj inte delar av orden.
5. Använd inte för ljus röst. Alla torde kunna variera ljusheten.
6. Undvik "svåra" ord och ovanliga begrepp. Undvik modeord.
Tänk på att lyssnar-tittarkretsen är stor och att alla inte kan förstå alla begrepp och beteckningar.
7. Använd eventuella mikofoner på bästa sätt.

Dessa råd kan lämpligen tryckas på baksidan av de visitkort personalen på SR, SVT och UR har i tjänsten.

Möten med stor eller liten publik, föreningsmöten, informationsmöten, säljmöten, konferenser o d.

Ofta finns där högtalarsystem, men det hjälper sällan dem med dålig hörsel emedan

- * systemen inte är påslagna, eller
- * är trasiga och inte fungerar, eller
- * är fel inställda med för låg utgående ljudstyrka, eller
- * mikrofonerna är felplacerade, eller
- * talarna inte kan använda mikrofonerna, inte talar med rätt avstånd till mikrofonerna, eller
- * har mikrofoner på kläderna eller i ansiktet, men på sådant sätt att de inte fungerar. eller
- * talarna inte talar tydligt, sludrar, sväljer hela eller delar av ord och meningar och talar för lågt och för fort.

I enstaka fall frågar en talare om han eller hon hörs och får svaret ja från dem som hör, medan protester från dem som inte hör drunknar i jarösterna och inga protester kommer från dem som inte hört frågan.

Det är sällan högtalarsystemen och talarna fungerar så att de hörs. De som hör dåligt gör bäst i att placera sig på första eller andra bänk och hoppas på att det där ska höras något utan hjälp av högtalarsystemen.

Råden till talarna är samma som till dem som ska tala i radio och TV.